Archive of SID

مقالهٔ پژوهشی:

نظام مالیاتی حکومت اسلامی در مدینه؛ رهیافتی بر مالیات‌ستانی جمهوری اسلامی ایران

✍ **محمود مختاربند** / دکترای علوم اقتصادی گرایش اقتصاد پولی مؤسسهٔ آموزشی پژوهشی امام خمینی‌ؒ mhm92@chmail.ir
محمود نقدی‌پور / دکترای تاریخ اسلام دانشگاه تهران mnaghdipoor92@gmail.com
دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۲۰ ـ **پذیرش:** ۱۳۹۹/۱۰/۰۶

چکیده

هدف این مقاله بررسی ساختار و نحوهٔ مالیات‌ستانی و ادارهٔ نهاد بیت‌المال در اقتصاد صدر اسلام در زمان حکومت رسول‌اللهﷺ با بکارگیری روش تحلیلی و استفاده از منابع دست اول تاریخ اسلام و کتب روایی معتبر و مقایسهٔ آن با نظام مالیات‌ستانی جمهوری اسلامی ایران است. نهاد بیت‌المال در زمان رسول اکرمﷺ دارای مکانی معین در محدودهٔ خانهٔ ایشان بود. مهم‌ترین منابع درآمدی بیت‌المال در زمان ایشان عبارت بود از: درآمد ناشی از زکات، جزیه و خراج. بر اساس یافته‌های مقاله، نظام مالیات‌ستانی رسول خداﷺ در صدر اسلام، اولاً داوطلبانه و تبرعی بوده، پایه‌های مالیاتی در زمان رسول اکرمﷺ تنوع کافی داشته و موارد هزینهٔ رسول خداﷺ نیز کاملاً معین و شفاف بوده است. عدالت مالیاتی و انعطاف مالیات‌ستانی، از دیگر خصوصیات این نظام بوده که در مقایسه با نظام مالیاتی جمهوری اسلامی ایران در هر چهار مورد پیش‌گفته، نقایصی وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد بخش عمومی، بیت‌المال، اقتصاد صدر اسلام، مالیات‌ستانی.
طبقه‌بندی JEL: H20, H26, H6.

www.SID.ir

مقدمه

مالیات‌ستانی تاریخی به‌درازای تاریخ فرهنگ و تمدن بشری دارد. مالیات همواره یکی از مهم‌ترین منابع درآمدی دولت‌ها از تاریخ باستان تا حال حاضر بوده است. قدیمی‌ترین سندی که مالیات‌ستانی را در تاریخ باستان اثبات می‌کند، مربوط به سه هزار سال پیش از میلاد در زمان پادشاهی فراعنهٔ مصر است. فراعنه یک‌پنجم از محصول کشاورزی را به‌عنوان مالیات دریافت می‌کردند (کتاب مقدس، باب۴۷، بند۳۳). در سایر امپراتوری‌های باستان، مانند ایران باستان، هند، روم و چین نیز مالیات از محصولات دریافت می‌شد. در لوح باستانی معروفی که در قرن هجدهم میلادی در قریهٔ «الرشید» کشف شد، قوانین مالیاتی مربوط به قرن دوم پیش از میلاد مربوط به *بطلمیوس* نیز وجود دارد (بریتانیکا، ۱۹۹۹، روزتا استون).

پس از ظهور اسلام در قرن هفتم میلادی و تشکیل حکومت اسلامی توسط رسول خداﷺ در مدینه نیز مالیات‌های شرعی در قالب زکات، خمس، جزیه و خراج برای تأمین مخارج حکومت استفاده می‌شد؛ همان‌طورکه در ادیان پیش از اسلام، مانند مسیحیت و یهودیت نیز مالیات زکات وجود داشته است. نهاد بیت‌المال که یکی از منابع تأمین مخارج «بخش عمومی» یا «بخش دولتی» است، توسط نبی اکرمﷺ در اوایل هجرت به مدینه بنا نهاده شد (سجادی، ۱۳۸۳، ص۲۸۴). بیت‌المال منبعی بود با یک سلسله درآمدها و هزینه‌ها، و حاکم اسلامی بر این درآمدها و نحوهٔ هزینهٔ آنها نظارت داشت. هزینه‌ها تحت اختیار حاکم اسلامی انجام می‌پذیرفت.

مراجعه به سیاست‌های رسول‌اللهﷺ در زمینه مالیات‌ستانی راهگشای مهمی برای نظریه‌پردازان اقتصاد اسلامی است. همان‌گونه‌که قرآن کریم رسول خداﷺ را اسوهٔ حسنه معرفی کرده است (احزاب: ۲۱)، طبیعتاً سیاست‌های اتخاذشده توسط ایشان برای ادارهٔ حکومت اسلامی و تهیهٔ مخارج حکومت، می‌تواند الگویی جهت نظام‌سازی در جمهوری اسلامی ایران در این زمینه باشد.

در این مقاله ضمن بررسی ابعاد مختلف این نهاد در صدر اسلام با روش کتابخانه‌ای، به این سؤال پرداخته می‌شود که در عصر پیامبرﷺ منابع مالیاتی حکومت اسلامی چه بوده و نظام مالیاتی جمهوری اسلامی ایران تا چه حد براساس نظام مالیاتی رسول‌اللهﷺ طراحی شده است؟ بنا به فرضیه مقاله، نظام مالیاتی رسول خداﷺ مبتنی بر عمل عبادی و داوطلبانه، و دارای نظامی منعطف در شرایط مختلف اقتصادی همراه با رعایت اصل عدالت بوده و بیشتر مالیات جمع‌آوری شده در این نظام، از طبقات مرفه جامعه اخذ می‌شده است.

در این مقاله پس از مروری بر پیشینه تحقیق، به بررسی تاریخ تأسیس بیت‌المال می‌پردازیم. در ادامه، منابع و مصارف مالیاتی رسول‌اللهﷺ در صدر اسلام تبیین می‌شود. بخش پایانی مقاله، به بررسی رهیافت‌های نظام مالیاتی حکومت اسلامی برای نظام مالیاتی جمهوری اسلامی ایران اختصاص دارد.

پیشینه تحقیق

کتاب ***وضع مالی و مالیهٔ مسلمین از آغاز تا پایان دورهٔ امویان*** (اجتهادی، ۱۳۶۳) به نهاد مالیه و بیت‌المال مسلمانان پرداخته است. بیشتر محتوای این کتاب به دورهٔ خلفای راشدین و امویان اختصاص دارد. در ضمن این مطالب، به روایات مربوط به دورهٔ تاریخی پیامبرﷺ نیز اشاره شده است.

کتاب ***اقتصاد صدر اسلام*** (صدر، ۱۳۷۵) نیز به بخش عمومی و مالیات‌های دینی و کارکردها و وظایف آن در صدر اسلام پرداخته است. در این اثر به برخی درآمدها و هزینه‌های بیت‌المال در صدر اسلام، از جمله زکات، خمس و خراج اشاره شده است. درآمدها و هزینه‌هایی که در این کتاب برای بیت‌المال معرفی شده‌اند، به دوران رسول اکرمﷺ اختصاص ندارند (صدر، ۱۳۷۵، ص ۱۱۹).

مقالهٔ «شیوه‌های تقسیم بیت‌المال در صدر اسلام» (منتظری‌مقدم، ۱۳۸۹)، به بررسی روش‌های تقسیم مالیات‌ها در صدر اسلام می‌پردازد. نویسنده مقاله میان سه شیوهٔ توزیع در آن دوره تمایز قائل شده است: شیوهٔ تقسیم فوری و بالسویه از سوی پیامبر اکرمﷺ خلیفهٔ اول و امیرمؤمنان علی؛ روش تقسیم سالانه و تفضیلی بیت‌المال از سوی خلیفهٔ دوم؛ و شیوهٔ انباشت بیت‌المال و هزینه‌سازی دلبخواهی آن توسط بیشتر زمامداران پسینِ دنیای اسلام.

در ***دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*** (سجادی، ۱۳۸۳)، مفهوم بیت‌المال و نظریهٔ فقهای مسلمان در خصوص آن و تحولات آن در طول تاریخ اسلام مطرح شده است. در این اثر، برخی از منابع و مصارف بیت‌المال در طول تاریخ اسلام و در زمان خلفای اموی و عباسی بیان شده است. همچنین برخی درآمدها و هزینه‌های بیت‌المال در صدر اسلام نیز به‌طور گذرا مورد اشاره قرار گرفته است.

براساس دیدگاه *خزائی* و *یزدان‌پور* (۱۳۹۴) نهادهای رسمی کشور باید در راستای سامان‌دهی مالیات‌های اسلامی، به‌ویژه خمس، و برآورده شدن اهداف عبادی از پرداخت مالیات و تقدس پرداخت مالیات کوشش کنند تا پرداخت مضاعف مالیات توسط متدینان تأمین گردد.

کتاب ***السیاسات المالیه دورها و ضوابطها فی الاقتصاد اسلامی*** (قحف، ۲۰۰۴) نیز به تعریف و بیان اهداف سیاست‌های مالی در اقتصاد اسلامی پرداخته است. در این اثر به برخی سیاست‌های مالی رسول اکرمﷺ اشاره شده است؛ بدون اینکه با نظام‌های مالیاتی روز دنیا مقایسه‌ای صورت بگیرد.

در آثار مورد اشاره، بررسی تطبیقی الگوی مالیات‌ستانی حکومت رسول اکرمﷺ و نظام جمهوری اسلامی ایران صورت نگرفته است. این مقاله با بهره‌گیری از آثار پیشین سعی می‌کند که این نقیصه را برطرف کند.

تأسیس و توسعهٔ بیت‌المال

ازآنجاکه سابقهٔ گردآوری زکات و مصرف آن برحسب احکام قرآن به آغاز تشکیل دولت پیامبرﷺ در مدینه بازمی‌گردد، بیت‌المال را باید جزء اولین نهادهای مالی و اداری در دولت اسلامی به‌شمار آورد (سجادی،۱۳۸۳، ص۲۸۴). با گذشت زمان و توسعهٔ روزافزون اسلام و ضمیمه شدن سایر سرزمین‌ها به قلمرو حکومت اسلامی، بر وسعت و کارایی این نهاد افزوده و به یکی از بزرگ‌ترین نهادهای اقتصادی حکومت رسول‌اللهﷺ تبدیل شد. تعداد کارگزارانی که توسط حضرت رسول در این نهاد به‌کار گرفته می‌شدند نیز به ده‌ها نفر افزایش یافت (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۵۲).

درآمدهای بیت‌المال، گاهی به شکل نقود و گاهی شامل اقلام کشاورزی، دامی، و معدنی بود که توسط حکومت جمع‌آوری می‌شد. در زمان خلفای بعد نیز بر وسعت و دامنهٔ عملکرد این نهاد افزوده شد. در جریان روند تاریخی تمدن اسلامی در قرون و اعصار پس از رسول خداﷺ ازجمله در دورهٔ امویان و عباسیان نیز همواره این نهاد وجود داشت و به ایفای نقش اقتصادی خود در جامعه می‌پرداخت.

Archive of SID
www.SID.ir

در زمان خلیفهٔ دوم، اصلاحاتی در این نهاد صورت پذیرفت. در این راستا، عده‌ای از کارگزاران ایرانی در این نهاد مشغول به کار شدند (ابن‌طقطقی، بی‌تا، ص ۱۱۲). پس از آن در زمان خلافت امیرمؤمنان علی‌ؑ نیز تغییراتی در این نهاد به وجود آمد (حکیمی و دیگران، ۱۳۷۰، ص ۶۹۵).

Archive of SID

محل نگهداری اقلام و دارایی‌های جمع‌آوری‌شده توسط کارگزاران حکومت نبی اکرمﷺ غرفه یا مجموعه اتاق‌هایی درون مسجدالنبی در مرکز شهر مدینه بود (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۵، ص ۱۶و۱۷). با توجه به آنچه از مدارک تاریخی به دست می‌آید، محل نگهداری هر کدام از درآمدهای بیت‌المال نیز از یکدیگر مجزا بود. اقلام کشاورزی نیز در اتاقی دربسته و مجزا از دیگر اماکن و محل زندگی رسول اکرمﷺ و همسرانشان نگهداری می‌شد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۱۷). با توجه به اینکه مصرف اموال زکات که به فقرا اختصاص داشت، و مصرف آن برای نبی اکرمﷺ و بنی‌هاشم حرام بود، اموال خمس و زکات از یکدیگر مجزا بودند. این اموال در مکان‌های جداگانه‌ای نگهداری می‌شدند. در منابع تاریخی نیز آمده که رسول اکرمﷺ در خوردن خرماهایی که درون مسجدالنبی افتاده بود، احتیاط می‌کردند تا مبادا از صدقات باشد. ایشان همچنین غنائم جنگی را قبل از تقسیم، در محلی مجزا نگهداری می‌کردند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ح ۵، ص ۳۵۷و۳۷۴).

آن حضرت برای تفکیک و جداسازی دام‌های بیت‌المال از سایر دام‌ها، مهری مخصوص نیز به‌عنوان مهر بیت‌المال ساختند. ایشان به‌وسیلهٔ آن مهر دام‌های متعلق به بیت‌المال را داغ زده و علامت‌گذاری می‌کردند (همان، ص ۱۹۵). این اقدام با این هدف صورت می‌گرفت که در صورت گم شدن دام‌ها یا ورود به گله‌های مسلمانان، از دیگر احشام قابل شناسایی باشند. این روش در دوره دیگر خلفا نیز برای تفکیک دام‌های بیت‌المال استفاده می‌شد. در زمان خلفای بعد از پیامبرﷺ، دام‌های بیت‌المال را با علامت «صدقه» نشانه‌گذاری می‌کردند (همان، ج ۳، ص ۵۵). عده‌ای نیز توسط رسول‌اللهﷺ استخدام شده بودند تا به وضعیت دام‌ها رسیدگی کنند و آنها را به چرا ببرند (ابن‌هشام، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۴۱۵). محل نگهداری دام‌های رسول‌اللهﷺ دشت غابه، واقع در شمال مدینه بود (همان، ج ۲، ص ۹۲و۹۴).

منابع مالیاتی حکومت اسلامی

منابع مالیاتی حکومت اسلامی در عصر پیامبر اکرمﷺ شامل زکات، خمس، جزیه و خراج بود.

زکات

زکات مالیاتی بود که وجوب آن توسط وحی بر پیامبر اکرمﷺ نازل شد. زکات بخش مهمی از مخارج عمومی حکومت رسول خداﷺ را تأمین می‌کرد. پس از هجرت نبی اکرمﷺ از مکه به مدینه، وجوب پرداخت مالیات زکات جزء اولین دستورات الهی به مسلمانان بود که در قالب آیات قرآن نازل شد (توبه: ۱۰۳). در ادامه به‌تدریج با گسترش حکومت اسلامی رسول‌اللهﷺ پرداخت این مالیات عمومیت بیشتری یافت. زکات به دو شکل اصلی دریافت می‌شد: شکل اول، زکات فطره بود که به‌صورت یک مالیات سرانه (به میزان سه کیلوگرم از غذای غالب مسلمانان) در عید فطر دریافت می‌شد.

www.SID.ir

شکل دوم، زکات نقود و پول رایج آن زمان، و هفت قلم کالای دیگر بود. این اقلام مالیاتی، از کالاهایی بودند که تولید آنها در شبه‌جزیره و به‌ویژه در حجاز، بیش‌از سایر کالاها انجام می‌گرفت و نسبت به سایر تولیدات کشاورزی و دامی از فراوانی بیشتری برخوردار بودند. از میان اقلام کشاورزی، زکات به گندم، جو، خرما و کشمش تعلق می‌گرفت. در دام‌ها نیز زکات مخصوص گوسفند، شتر و گاو بود. نحوهٔ دریافت زکات از بعضی از این اموال، حالتی افزایشی داشت و براساس قانونی که رسول خداﷺ تنظیم کرد، میزان دریافت این مالیات با افزایش این اقلام نیز افزایش می‌یافت. نکتهٔ بسیار مهم دیگر در زمینهٔ دریافت این مالیات‌ها توسط رسول‌اللهﷺ این بود که آن حضرت برای دریافت این مالیات‌ها یک میزان حداقلی را از پرداخت این مالیات معاف کرده بود.

Archive of SID

در سیرهٔ رسول خداﷺ پرداخت زکات ملازم با اقامهٔ نماز دانسته شده است (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۷، ص ۱۵۴). ایشان طی فرمایش‌های متعددی، اهمیت پرداخت زکات را برای مسلمانان تبیین کردند (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۲۲). روزی رسول اکرمﷺ چند نفر از نمازگزاران مسجدالنبی را با اشارهٔ دست از میان جمعیت بلند کرده و از مسجد بیرون راندند. ایشان فرمودند: از مسجد ما خارج شوید! درحالی‌که زکات خود را پرداخت نکرده‌اید، در آن نماز نگذارید! (کلینی، ۱۳۸۷، ج۳، ص ۵۰۳).

زکات محصولات کشاورزی

براساس قانون معافیت مالیاتی، صاحبان زراعت‌های کوچک و نیز دامداران جزء که مقدار اموالشان به میزان حداقل تعیین‌شده نمی‌رسید، از پرداخت زکات معاف بودند. این مقدار حداقلی در زکات محصولات کشاورزی، مقدار پنج وسق (حدوداً ۸۵۰ کیلوگرم) بود (صدر، ۱۳۷۵، ص۱۰۱). در دریافت زکات میان محصولاتی که با آب باران و به‌صورت دیم کشت می‌شدند و محصولاتی که با آب چاه آبیاری می‌شدند، تفاوت وجود داشت. زکات محصولات دیم ده درصد و زکات محصولات آبیاری‌شده با آب چاه پنج درصد بود (همان).

با توجه به افزایش چشمگیر زمین‌های زیر کشت توسط مسلمانان در پنج سال دوم حکومت رسول‌اللهﷺ در مدینه، میزان دریافتی بیت‌المال از این نوع محصولات کشاورزی به میزان قابل‌توجهی افزایش یافت. این افزایش شامل زکات حاصل از اقطاعات رسول اکرمﷺ به مسلمانان و زمین‌های فتح‌شده می‌شد. این درآمد بزرگ مالیاتی از محصولات کشاورزی که توسط حکومت اسلامی تحصیل می‌شد شامل نخلستان‌های مدینه، نخلستان‌ها خیبر و وادی القراء، محصولات گندم و جوی مدینه و غلات سرزمین یمامه و همچنین محصول کشمش طائف و مدینه بود (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۸۵).

زکات دام‌ها

حد نصاب دریافت مالیات از گوسفندان، دست‌کم چهل رأس بود؛ به کمتر از این میزان، مالیات زکات تعلق نمی‌گرفت. از مقدار چهل رأس گوسفند تا میزان صد و بیست رأس نیز مقدار مالیات زکات، یک گوسفند بود. نصاب بعدی زکات گوسفند نیز از صد و بیست و یک رأس تا دویست رأس بود که مالیات آن دو رأس بود. پس از این دو حد نصاب، به‌ازای افزایش هر صد رأس نیز یک رأس به میزان مالیات زکات افزوده می‌شد (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۷، ص ۶۶).

www.SID.ir

میزان معافیت زکات گاو نیز حداکثر سی رأس بود. به دام‌های کمتر از سی رأس زکات تعلق نمی‌گرفت. میزان زکات بیش از سی رأس نیز یک گوسالهٔ نر حداقل دوساله بود. نصاب بعدی نیز از چهل رأس تا پنجاه رأس بود که مالیات آن دو گوسالهٔ نر با همان شرایط بالا بود. پس از این مقادیر، با افزایش هر ده رأس از این دام نیز زکات آن افزایش می‌یافت که تفصیل آن در کتب فقهی و روایی ذکر شده است (ابن ابی‌الجمهور، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص۸۵). حداقل میزان معافیت مالیاتی دام شتر نیز چهار نفر بود. اگر تعداد شترها به پنج نفر می‌رسید، زکات آن یک گوسفند بود. از این مقدار تا بیست‌وشش نفر نیز به‌ازای هر پنج شتر یک گوسفند به مالیات اضافه می‌شد. مالیات زکات برای بیش از ۲۶ شتر نیز به‌صورت شتر دریافت می‌شد (همان، ج ۱، ص۲۱۱). شرط تعلق زکات این بود که دام‌ها در طول سال کار نکرده و از علوفهٔ طبیعی بیابان‌خورده باشند؛ در غیر این صورت، شامل زکات نمی‌شدند.

خمس

مالیات دیگری که رسول اکرمﷺ از طریق وحی تشریع کرده بود، خمس است. وجوب خمس همزمان با نزول آیهٔ ۴۰ سورهٔ «انفال» صورت پذیرفت که موارد مصرف آن نیز در این آیه بیان شده است. نخستین خمس در اسلام بعد از انجام سریهٔ *عبدالله‌بن جحش* به نخله در سال دوم هجرت دریافت شد (واقدی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۳).

خمس از نظر نحوهٔ محاسبه و اقلامی که این مالیات به آنها تعلق می‌گیرد، با زکات فرق دارد. اموال متعلق خمس شامل هفت قلم بود: غنائم جنگی؛ گنج؛ معادن؛ منفعت کسب؛ جواهر به‌دست‌آمده از دریا؛ مال حلال مخلوط به حرام و زمینی که کافر ذمی از مسلمانی بخرد (ابن‌سلام، ۱۴۰۸ق، ص۴۶۷-۵۵۳).

نصاب خمس برای معادن و همچنین برای گنج‌ها پس از کسر مخارج استخراج، اگر به ۱۰۵ مثقال نقره یا پانزده مثقال طلا برسد، خمس به آن تعلق می‌گیرد (صدوق، ۱۳۷۶،ص۶۸۴). خمس فقط از معادن طلا نقره و یا فلزات گرفته نمی‌شد، بلکه به سایر معادن مانند نمک نیز پس از کم کردن هزینه‌های استخراج آن، خمس تعلق می‌گرفت (صدوق، ۱۳۶۳، ج۲، ص۳۴۳). بعدها در زمان ائمهٔ اطهارﷺ دریافت خمس از سایر معادن مانند نفت و سنگ‌های زینتی مانند عقیق و فیروزه و یاقوت، سرب، سنگ آهن و... نیز میان شیعیان اهل‌بیتﷺ وجود داشت و به امامان شیعهﷺ پرداخت می‌شد (همان، ص ۴۰).

برداشت فقهای عامه از کلمهٔ «غنمتم» در آیهٔ وجوب خمس با برداشت علمای امامیه متفاوت است. علمای عامه تعلق خمس به منفعت کسب را براساس کلمهٔ «غنمتم» در آیه واجب نمی‌دانند. ایشان واژهٔ «غنمتم» را به غنیمت جنگی تفسیر کرده و تنها آن را متعلق خمس می‌دانند؛ اما علمای شیعه معتقدند که براساس روایات مأثوره از رسول اکرمﷺ و ائمهٔ اطهارﷺ منظور از واژهٔ «غنمتم» در آیهٔ همان معنای لغوی آن یعنی «به دست آوردن» است و اختصاص به غنائم جنگی ندارد. براساس شواهدی در تاریخ نیز رسول اکرمﷺ در فرمان‌های خود، خمس غنائم را فقط به غنیمت‌های جنگی اطلاق نمی‌کرد (صدر، ۱۳۷۵، ص ۵۴). از جملهٔ این شواهد نامه‌هایی است که نبی اکرمﷺ به قبایل دارای اسلام شده می‌فرستاد و در آنها در کنار وجوب زکات، وجوب خمس را با کلمهٔ «خمس غنائم» مطرح می‌کردند؛ درحالی‌که آنها وارد هیچ جنگی نشده بودند (ابن‌اثیر، ج۱، ص ۳۵۶).

Archive of SID
www.SID.ir

جزیه

Archive of SID

جزیه مالیاتی است که غیرمسلمانان (کافران ذمی) تحت حمایت حکومت اسلامی، در قبال تأمین امنیتشان از طرف حاکم اسلامی می‌پردازند. برقراری مالیات جزیه نیز به‌دستور خداوند و با نزول برخی آیات قرآن بر پیامبر اکرمﷺ صورت گرفت. خداوند در این آیات بخصوص کسانی از اهل کتاب، یعنی مسیحیان و یهودیانی که با وجود ابلاغ رسالت پیامبرﷺ به آنها اسلام نمی‌آورند، به پرداخت جزیه دستور داده است (توبه: ۲۹).

جزیه مالیاتی سرانه بود که رسول‌اللهﷺ بر هر شخص بالغ آن را قرار داده بود. در منابع تاریخی، اولین کسانی که حاضر به پرداخت جزیه به پیامبرﷺ شدند، مسیحیان نجران معرفی‌شده‌اند (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۱۰۰)؛ اما آنچه مسلم است، این است که یهودیان بنی‌قریظه ـ که در سال چهارم هجری با پیامبرﷺ وارد جنگ شدند ـ نیز از پرداخت مالیات جزیه اطلاع داشتند؛ ولی حاضر به پذیرش آن نشدند (واقدی، ۱۴۰۹ق، ص۳۸۱). دو تن از بزرگان نجران نزد پیامبرﷺ آمدند. رسول خداﷺ آنها را به اسلام دعوت کرد؛ اما آنها نپذیرفتند و حاضر به مباهله با آن حضرت شدند (ابن‌هشام، ۱۳۷۰، ج ۱، ص۳۸۶).

جدول ۱: وضع مالیات جزیه توسط رسول‌اللهﷺ در صدر اسلام

نام منطقه	میزان جزیه	زمان
نجران	سرانهٔ یک دینار در سال	سال پنجم
دومة الجندل	سرانهٔ یک دینار در سال	سال ششم
طائف	نامشخص	سال هشتم
بحرین	سرانهٔ یک دینار در سال	سال هشتم
عمان	نامشخص	سال هشتم
یمن	پارچه‌های معافر، سرانهٔ یک دینار در سال	سال هشتم
تباله و جرش	سرانهٔ یک دینار در سال	حدود سال نهم
تبوک	نامشخص	سال نهم
اذرحات	یک‌چهارم میوه‌ها، پارچه و آلت صیادی عروک در سال	سال نهم
تیما	نامشخص	سال نهم

(منبع: یافته‌های پژوهش)

خراج

یکی دیگر از درآمدهای بیت‌المال مسلمانان در عصر رسول خداﷺ خراج بود. یکی از اقدامات رسول‌اللهﷺ که در راستای رونق بخش کشاورزی صورت گرفت، این بود که پس از فتح سرزمین‌های جدید توسط مسلمانان آن حضرت تدبیری می‌اندیشید که در زمین‌های مفتوحه که سابقاً کفار یا غیرمسلمانان در آن مشغول به کار بودند، کار کشاورزی به حالت تعطیل و رکود درنیاید؛ ازهمین‌رو، در برخی از زمین‌های مفتوحه که مالکیت آنها از دست کفار خارج شده بود ـ به علت کمبود نیروی کار ـ صاحبان قبلی را به شرط پرداخت درصدی از محصول به‌عنوان خراج، بر سر کار خود نگاه می‌داشتند (همان، ص۵۱).

این سیاست در مورد زمین‌های کشاورزی وسیع خیبر (ابن‌شبه بصری، ۱۳۸۰، ص ۱۸۰)، وادی‌القرا (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۵۱)، فدک (ابن‌شبه بصری، ۱۳۸۰، ص ۱۸۹) و طائف (کلینی، ۱۳۸۷، ج۳، ص۵۱۲) به اجرا درآمد. این

www.SID.ir

Archive of SID

خراج، هرساله در هنگام برداشت محصول توسط مأمورانی از جانب پیامبرﷺ اندازه‌گیری و تخمین زده می‌شد و به بیت‌المال انتقال می‌یافت. گاهی نیز مأموران پیامبرﷺ به جای گرفتن محصول، پیشنهاد فروش محصول به کارکنان غیرمسلمان همان زمین‌ها و دریافت پول برای بیت‌المال را مطرح می‌کردند. کارگران در انتخاب محصول یا پرداخت پول آن مخیر بودند (ابن‌شبه بصری، ۱۳۸۰، ص ۱۷۷). رسول‌اللهﷺ بر طبق قراری که با اهالی این سه سرزمین گذاشت، بنا شد که نصف محصولات کشاورزی این زمین‌ها بابت خراج به بیت‌المال پرداخت شود و در ازای، آن اهالی غیرمسلمان آنجا که از اهل کتاب بودند، از آن زمین‌های مفتوحه رانده نشوند (همان، ص۱۷۶).

نحوهٔ جمع‌آوری مالیات

در جمع‌آوری زکات، خمس، خراج و جزیه در عصر رسول خداﷺ، دو گروه مأموران مالیاتی و مأموران ارزش‌گذاری نقش ایفا می‌کردند.

مأموران مالیاتی

عملیات جمع‌آوری زکات، خمس، خراج و جزیه توسط مأموران مالیاتی رسول خداﷺ انجام می‌پذیرفت. البته در مورد قبایلی که عدهٔ قلیلی بودند یا در یک مکان ثابت سکونت نداشتند، پرداخت این مالیات‌ها توسط خود آن قبایل انجام می‌شد. افرادی از آن قبایل نیز خود مالیاتشان را به مدینه می‌آوردند و تسلیم بیت‌المال می‌کردند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۵۲). نام کارگزاران پیامبرﷺ که امر جمع‌آوری و محاسبهٔ مالیات قبایل و شهرهای شبه‌جزیره را بر عهده داشتند، به‌طور پراکنده در منابع تاریخی ذکر شده و تعداد آنها به بیش از سی نفر می‌رسد.

جمع‌آوری مالیات در شبه‌جزیره و میان قصبات و شهرها به دو صورت انجام می‌پذیرفت. در بعضی مراکز، آن شخصی که پیامبرﷺ او را به فرمانداری آنجا نصب کرده بود، خود مأمور محاسبه، جمع‌آوری و ارسال مالیات بود. در بعضی مناطق دیگر نیز پیامبرﷺ به‌صورت موقت فردی را از مرکز حکومت، برای جمع‌آوری مالیات به آن مناطق اعزام می‌کرد. مأمور پیامبرﷺ بعد از جمع‌آوری مالیات، به مدینه بازمی‌گشت. نبی اکرمﷺ در سال نهم، مأموران مالیاتی را به‌صورت گسترده و فراگیر به سراسر نقاط تحت حکومت خود در شبه‌جزیره و شمال آن ارسال کرد. این اقدام بیشتر مربوط به قبایلی بود که در فاصله‌ای از شهرها قرار داشتند.

رسول خداﷺ *ارقم‌بن أبی‌الأرقم* را به‌منظور نظارت بر کار کارگزاران مالیاتی منصوب کردند. او وظیفهٔ ارسال مأموران و رسیدگی به امور جمع‌آوری و محاسبات را بر عهده داشت (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۴، ص ۶۳). آن حضرت افرادی را نیز برای وزن کردن و اندازه‌گیری اموال و مالیات دریافتی منصوب کردند (همان، ج۳، ص ۱۸۳).

رسول خداﷺ قواعد محاسباتی انواع مالیات‌ها و نصاب‌ها و نیز اموالی را که به آنها مالیات تعلق می‌گرفت، برای مأموران مکتوب می‌کردند و به آنها می‌دادند (همان، ج۴، ص۳۲۴). پراکندگی مناطق نشان از آن دارد که پیامبرﷺ از مالیات دورترین مناطق نیز غافل نمی‌شدند.

www.SID.ir

جدول ۲: مأمورین مالیاتی رسول‌الله ﷺ در صدر اسلام

	نام مأموران مالیاتی	نام منطقه		نام مأموران مالیاتی	نام منطقه
۱	امیرمؤمنان علی ﷺ	نجران	۱۱	حاجب‌بن زراره دارمی	بنی‌تمیم
۲	علاء حضرمی	بحرین	۱۲	ابن‌لیته	ازد
۳	معاذبن جبل و مالک‌بن مرارة	یمن	۱۳	حارث‌بن نوفل هاشمی	قبایل اطراف مکه
٤	ولیدبن عقبه	بین‌المصطلق	١٤	عیینة‌بن حصن	بنی‌تمیم
٥	عمروعاص	عمان	١٥	عمروعاص	بنی‌فزاره
٦	خالدبن سعید	مذحج	١٦	ضحاک‌بن سفیان	بنی‌کلاب
٧	بریدة‌بن حصیب	قبایل غفار و اسلم	١٧	بسربن سفیان	بنی‌کعب
٨	سعدبن ابی‌ذباب	قبیلهٔ دوس (ساکن کوه‌های حجاز)	١٨	ابن‌لتیبه ازدی	بنی‌ذبیان
٩	رافع‌بن مکیث	جهینه	١٩	سعد هذیم	بنی‌هذیم
١٠	حارث‌بن‌عبدالله جهنی و عبادبن بشر	قبایل بنی‌سلیم و مزینه			

(منبع: یافته‌های پژوهش)

Archive of SID

مأموران ارزش‌گذاری

برخی اصحاب، مأمور تقویم و ارزش‌گذاری محصولات کشاورزی بودند تا دریافت سهم مالیات از محصولات به‌درستی انجام شود. ازجملهٔ آنها *عبدالله‌بن رواحه* و *ابوالهیثم‌بن تیهان* بودند که وظیفهٔ تقویم و ارزش‌گذاری زمین‌های خراجیهٔ خیبر و انتقال خراج به بیت‌المال را عهده‌دار بودند (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۴۱). پس از شهادت *عبدالله‌بن رواحه*، نیز *جبارین صخر* به کار ارزش‌گذاری و جمع‌آوری محصولات خراج خیبر گماشته شد (ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۲۹). نام مأموران دیگری چون فروة‌بن عمرو (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۴، ص۵۰۷)، *سهل‌بن ابی‌حثمه* و *عامربن ساعده* و *صلت‌بن معدی* در این زمره ذکر شده است (ابن‌حجر عسقلانی، ج۳، ص ۱۶۳).

مخارج بیت‌المال

سیرهٔ رسول‌الله ﷺ در خصوص تقسیم بیت‌المال این بود که به تقسیم سریع منابع بیت‌المال اقدام می‌کردند. در صورت وجود اشخاص نیازمند، وجوه مازادی در بیت‌المال به‌عنوان زکات انبار نمی‌شد. مهم‌ترین مخارجی که رسول اکرم ﷺ بدان توجه داشتند، به دو بخش کلی هزینه‌های سیاسی ـ امنیتی و هزینه‌های تأمین اجتماعی تقسیم می‌گردد.

هزینه‌های سیاسی ـ امنیتی

هزینه‌های سیاسی–امنیتی شامل هزینه‌های دفاعی، حقوق مأموران اطلاعاتی و حکومتی، تألیف قلوب (هزینه‌های فرهنگی) می‌باشد.

هزینه‌های دفاعی

رسول خدا ﷺ از زمان بهره‌گیری از کمک‌های مردمی، از منبع بیت‌المال هزینه‌های نظامی را تأمین می‌کردند. خرید و ذخیرهٔ اسلحه و ادوات و سایر ملزومات جنگی نیز از محل بیت‌المال تأمین مالی می‌شد تا در صورت به وجود

www.SID.ir

آمدن تهدید ناگهانی برای مسلمانان در مرکزیت حکومت اسلامی، یعنی شهر مدینه، ادوات نظامی به‌اندازهٔ کافی در بیت‌المال موجود باشد (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۲۹).

Archive of SID

حقوق مأموران اطلاعاتی و حکومتی

رسول اکرمﷺ در طی دوران حاکمیت خود در مدینه، کارگزارانی را استخدام کردند تا امور حکومت را انجام دهند. ایشان در جنگ‌ها کسانی را به‌عنوان مأمور اطلاعاتی یا راه‌بلد برمی‌گزیدند و به آنها دستمزد عطا می‌کردند. همچنین برای قضات یا فرمانداران منطقه‌ای، حقوق مشخص می‌کردند. اصولاً سیرهٔ ایشان این بود که وقتی هرکس را به کاری، هرچند جزئی و اندک ـ که مربوط به حکومت بود ـ می‌گماشت، حتماً دستمزد او را نیز بر عهده می‌گرفت (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۴، ص۳۸۳).

تألیف قلوب (هزینه‌های فرهنگی)

به‌علت برپایی حکومت به مرکزیت شهر مدینه، این شهر به‌تدریج و با گذشت زمان، تبدیل به محلی برای حضور سران و نمایندگان قبایل و سایر دولت‌های محلی شده بود. این واقعه در سال نهم هجری که به‌نام «عام الوفود» شناخته شد، به اوج خود رسید. ازاین‌رو، رسول خداﷺ همیشه مقداری از اموال را برای پذیرایی از هیئت‌های نمایندگی قبایل که گاهی از فواصل بسیار دور از شبه‌جزیره می‌آمدند و تا چند روز مهمان پیامبرﷺ بودند، کنار می‌گذاشت (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۴۰). رسول خداﷺ علاوه بر پذیرایی از این هیئت‌ها به‌منظور متمایل کردن آنها به دین اسلام، معمولاً به همهٔ آنها هدایایی نیز اهدا می‌کردند. این هدایا از بیت‌المال تأمین می‌شد. این هزینه در زمرهٔ هزینه‌های فرهنگی یا تألیف قلوب برای گسترش اسلام قرار می‌گرفت.

هزینه‌های تأمین اجتماعی

هزینه‌های تأمین اجتماعی شامل مواردی چون پرداخت خسارات و دیهٔ ضررهای غیرعمد و خطائی، آزاد کردن بردگان، پرداخت قرض مقروضان، مخارج ازدواج، تغذیه و بهداشت مسلمانان و مخارج تأمین اجتماعی و رفع فقر بوده است.

پرداخت خسارات و دیهٔ ضررهای غیرعمد و خطائی

در موارد قتل خطائی، رسول خداﷺ دیهٔ آنها را از بیت‌المال پرداخت می‌کرد. هنگامی که *یمان*، پدر *حذیفه*، اشتباهاً در جنگ احد به شهادت رسید، رسول خداﷺ دیه وی را از بیت‌المال پرداخت کردند (واقدی، ۱۴۰۹ق، ص۱۷۰). همچنین در حادثهٔ بئر معونه (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۲، ص ۵۱) و در موارد دیگری چون نبرد حنین (ابن‌شبه بصری، ۱۳۸۰، ص ۴۱۰)، فاجعهٔ قبیلهٔ بنی جذیمه که توسط *خالدبن ولید* اتفاق افتاد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۲، ص۱۴۴) و حتی مواردی که جراحت اندکی در جریان جنگ‌ها اتفاق می‌افتاد، دیهٔ افراد از بیت‌المال پرداخت شد (ابن‌شبه بصری، ۱۳۸۰، ص ۲۶۲).

www.SID.ir

آزاد کردن بردگان

Archive of SID

یکی دیگر از مصارف بیت‌المال، آزادکردن بردگان بود. رسول‌الله ﷺ برای آزاد کردن کسانی که از دوران جاهلیت تحت عنوان برده به مدینه کوچ کرده بودند یا در مدینه زندگی می‌کردند، از بیت‌المال استفاده می‌کرد. رسول خدا ﷺ آزاد کردن بردهها را گاهی به‌صورت گروهی و گاهی نیز به‌صورت تک‌نفره انجام می‌داد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۴، ص۲۸۳). ایشان در طول حیات مبارکشان عدهٔ زیادی از بردگان را آزاد کردند. گاهی رسول اکرم ﷺ مقدار زیادی از وجوه خمس را که مخصوص خودشان بود، کنار می‌گذاشتند و به آزاد کردن گروهی بردگان اختصاص می‌دادند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۲، ص ۷۴).

پرداخت قرض مقروضان

یکی از وجوه مصارف زکات بر طبق آیهٔ ۶۰ سورهٔ «توبه»، «غارمین» یا «بدهکاران» می‌باشد. نبی اکرم ﷺ در مواردی که قرض‌گیرنده قادر به پرداخت بدهی خود نبود، او را در پرداخت قرض خود مساعدت مالی می‌کرد. ایشان می‌فرمود: هیچ بدهکاری نیست که همراه با بستانکار خود نزد والی‌ای از والیان مسلمانان برود و تنگدستی خود را برای او به اثبات برساند، مگر آنکه این تنگدست از دین خود برائت حاصل کند و پرداخت دین وی بر عهدهٔ والی مسلمانان قرار گیرد، تا آن را از اموال مسلمانان که در تصرف دارد، ادا کند. ایشان برای کسانی که در قبایل خارج از مدینه زندگی می‌کردند و از پرداخت بدهی خود عاجز بودند نیز از بیت‌المال هزینه می‌کردند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۱، ص۲۹۶).

یکی دیگر از اقدامات رسول خدا ﷺ نیز نوعی بیمه قرض‌دهندگان بود. بر این اساس، هنگام فوت قرض‌گیرنده، بدهی او بر عهدهٔ حاکم اسلامی قرار می‌گرفت (همان، ص۳۶۴). در بعضی موارد نیز رسول خدا ﷺ برای گرایش بعضی از افراد به اسلام، قرض آنها را پرداخت می‌کرد (ابن‌شبه بصری،۱۳۸۰، ص ۳۳۷).

مخارج ازدواج

نبی اکرم ﷺ از بیت‌المال برای تأمین مخارج ازدواج جوانان و افراد فاقد بنیه مالی برای ازدواج و همچنین تأمین مهریهٔ زنان هزینه می‌کرد (ابن‌هشام، ۱۳۷۰، ج ۲، ص۴۰۵). ایشان هزینهٔ ازدواج *عبدالمطلب‌بن ربیعه* و *فضل‌بن عباس* را ـ که از بنی‌هاشم بودند ـ را محل خمس پرداخت کردند (واقدی، ۱۴۰۹ق، ص۵۳۲). رسول خدا ﷺ برای ازدواج دخترانی که نیاز مالی داشتند نیز از بیت‌المال هزینه می‌کرد. ایشان هزینه ازدواج دختران بنی‌هاشم را از خمس پرداختند (واقدی، ۱۴۰۹ق، ص۲۸۳). حضرت رسول ﷺ برای ازدواج زنان بیوه نیز از بیت‌المال هزینه می‌کرد (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۴۷).

تغذیه و بهداشت مسلمانان

یکی از مصارفی که رسول خدا ﷺ برای بیت‌المال در نظر گرفتند، تأمین و تکمیل سبد غذایی مسلمانان بود (حرعاملی، ۱۴۲۴ق، ج ۱۳، باب ۹۰). ایشان اعلام کردند که هر کس بیش از چهل روز قدرت خرید گوشت را نداشته باشد، باید پول قرض کند و گوشت تناول کند و بیت‌المال متکفل قرض او خواهد بود (برقی، بی‌تا، ج۲، ص۴۶۴). در مواقعی نیز رسول اکرم ﷺ از مناطقی که محصول ثمرات و غلات بیشتری داشت، سهمیه‌ای به‌طور سالانه برای قبایل دورتر از مدینه در نظر می‌گرفت که این سهمیه در قالب اقلام غذایی از بیت‌المال به آنها پرداخت می‌شد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۱، ص۳۳۲).

www.SID.ir

مخارج تأمین اجتماعی و رفع فقر

Archive of SID

بخش مهمی از مصارف بیت‌المال نیز صرف تأمین مخارج فقرا و مستمندان می‌شد. در برخی موارد برای کسانی که به مدینه هجرت کرده و تا مدتی هنوز موفق به داشتن شغل و درآمد نشده بودند، سهمیه‌های ثابتی به‌عنوان جیره‌های غذایی در نظر گرفته می‌شد. این افراد که بیشتر آنها از اصحاب صفه بودند، هر روز به‌عنوان جیرهٔ غذایی یک مد خرما از پیامبرﷺ دریافت می‌کردند (کتانی، ۱۳۸۴، ص ۲۲۲).

رهیافتی بر نظام مالیات‌ستانی جمهوری اسلامی ایران

با توجه به توضیحاتی که در بخش‌های گذشته دربارهٔ انواع مالیات‌های شرعی و نحوهٔ جمع‌آوری آن ارائه شد، در این قسمت با استناد به شواهد تاریخی و بررسی قوانین مالیاتی حال حاضر، تلاش می‌شود تا رهیافتی بر نظام مالیاتی جمهوری اسلامی ایران داشته باشیم.

نظام مالیاتی جمهوری اسلامی ایران

نظام مالیاتی ایران بر مبنای دو قانون اصلی شکل گرفته است: «قانون مالیات‌های مستقیم» که شامل مالیات بر مستغلات، اراضی، ارث و درآمد است؛ و «قانون مالیات بر ارزش افزوده» که مالیات بر عرضهٔ کالاها و خدمات و صادرات و واردات می‌باشد. شیوهٔ محاسبهٔ مالیات در ایران به دو صورت علی‌الرأس و خوداظهاری انجام می‌شود. خوداظهاری به این معناست که شخص حقیقی یا حقوقی اعلام می‌کند که در سالِ مالیاتی خود به چه میزان سود داشته است و به چه میزان باید مالیات پرداخت کند.

درصورتی‌که دفاتر، اسناد و صورت‌های مالی مؤدی مطابق قانون تنظیم نشده یا ناقص باشد یا در موعد مقرر تحویل ادارهٔ مالیات نشود، تشخیص درآمد و مالیات واحدهای تجاری براساس معیارها و قوانین مالیاتی و به‌صورت علی‌الرأس تعیین می‌شود (قانون مالیات‌های مستقیم،۱۳۹۴، ماده۹۷). در این صورت، با بررسی‌های لازم از سوی مراجع مختلف دولتی یا غیردولتی، قرائن مرتبط بابت محاسبهٔ مالیات علی‌الرأس ـ که در قانون و متناسب با وضعیت و موضوع فعالیت مؤدی است ـ انتخاب می‌گردد و سپس با اعمال ضریب یا ضرایب مقرر از روی دفترچهٔ ضرایب مالیاتی در قرائن، درآمد مشمول مالیات مؤدی محاسبه می‌شود (همان).

در قوانین مالیاتی ایران نیز جرایم و مجازات‌هایی برای تخلفات مالیاتی، شامل تهیهٔ دفاتر تجاری غیرواقعی، اختفای فعالیت اقتصادی، عدم ارسال اطلاعات معاملات خود یا مؤدیان دیگر به ادارهٔ مالیات، و انجام معاملات به‌نام اشخاص دیگر، در نظر گرفته شده است (قانون مالیات‌های مستقیم، ۱۳۹۴، ماده۱۹۴).

مالیات‌ستانی به‌مثابهٔ امری عبادی در مقابل جرم‌انگاری مالیاتی

در نظام مالیاتی صدر اسلام، مالیات‌ستانی به‌مثابهٔ یک عمل عبادی بوده و وضع قوانین و مقررات برای تعزیر یا جریمهٔ مؤدی مالیاتی از جانب حکومت اسلامی وجود نداشته است. شواهد متعدد تاریخی، روایی و تفسیری مؤید

www.SID.ir

Archive of SID

این مسئله است. برای نمونه، پیامبرﷺ هنگام ارسال کارگزاران زکات برای جمع‌آوری زکات، از آنها می‌خواست تا نسبت‌به پرداخت‌کنندگان زکات با دیدهٔ عفو و اغماض برخورد کنند و چگونگی جدا کردن اموال آنان برای زکات را به خودشان واگذارند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۲، ص۱۲۲).

افزون بر این، نحوهٔ برخورد و تعامل مأموران با مردم برای جمع‌آوری مالیات نیز براساس مقرراتی که حضرت تنظیم کرده بود، انجام می‌پذیرفت. در نظام حکومت رسول‌اللهﷺ پرداخت مالیات‌ها یکی از واجبات و عملی عبادی محسوب می‌شد که از سوی خداوند بر مسلمانان تکلیف شده بود؛ لذا همهٔ کسانی که به اسلام ایمان واقعی داشتند؛ با طیب نفس و رضایت کامل و به امید رضایت الهی اقدام به پرداخت مالیات خود می‌کردند. رسول‌اللهﷺ نیز این‌گونه مالیات‌های اسلامی را در فرموده‌های خود، یکی از ضروریات ایمان و دین اسلام معرفی می‌کردند.

در روایتی از امام صادقؑ آمده است: شما را به نماز سفارش می‌کنم... و به پرداخت زکات؛ زیرا از پیامبر اکرمﷺ شنیدم که می‌فرمود: «زکات پل اسلام است؛ پس هر کس آن را پرداخت، از پل گذشت (و به اسلام رسید)؛ و هر کس نپرداخت، در کنار پل ماند. و همین زکات، آتش غضب پروردگار را (از معاصی) خاموش می‌کند» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص ۱۳۶).

در دستوراتی که پیامبرﷺ برای مأموران مالیاتی صادر کردند، از اینکه مردمان را به هنگام گرفتن زکات و صدقات سوگند دهند، نهی شده است. ایشان می‌فرمایند: «آنان در این‌باره مورد اعتمادند». همچنین ایشان از اینکه در گرفتن صدقات با مردمان درشتی شود، به قهر و غلبه متوسل شوند، ایشان را بزنند، سخت‌گیری کنند یا بیش از توانایی بر ایشان تحمیل کنند، نهی می‌کنند. حضرت فرمان دادند که تحصیل‌دار صدقات، جز آنچه در دست ایشان است نگیرد و در حق ایشان به عدل و داد رفتار کند (حکیمی و دیگران، ۱۳۷۰، ج۲، ص ۷۱۷). بنابراین، نظام مالیاتی رسول خداﷺ نظامی داوطلبانه و بر این اساس بود که هر کس پرداخت آن را وظیفهٔ دینی خود می‌دانست. اساس این نظام بر اعتماد کامل بر مردم در نوع پرداخت‌ها و میزان آن بوده است؛ به‌گونه‌ای‌که حتی ایشان از سوگند دادن مردم نیز نهی کرده‌اند.

در مقابل این نظام، الگوی مالیاتی مرسوم در کشور ما بر مبنای «جرم‌انگاری مالیاتی» شکل گرفته است. این الگو بر مبنای نظریهٔ «اقتصاد جُرم» است که نخستین بار گری بکر (۱۹۶۸) آن را مطرح کرد. در این نظام، اساساً به مؤدیانِ مالیاتی به چشم مجرم نگاه می‌شود و جرم‌انگاری امری پسندیده، مثبت و کیفر دادن مؤدیان از تحولات مهم قانون مالیاتی دانسته می‌شود. سازمان امور مالیاتی در این‌باره اظهار داشته است.

برای مقابله با پدیدهٔ فرار مالیاتی باید این پدیده جرم‌انگاری شود. جرم‌انگاری به معنای این است که قانون‌گذار فعل یا ترک آن را ممنوع و برای آن ضمانت اجرایی کیفری وضع می‌کند، جرم‌انگاری مالیاتی امری مثبت، سازنده و درعین‌حال بازدارنده است که در نظام‌های مالیاتی اکثر کشورها به‌کار گرفته می‌شود. یکی از مهم‌ترین تحولات ایجادشده در اصلاحیهٔ قانون مالیات‌های مستقیم مصوب ۳۱ تیر ۱۳۹۴، جرم‌انگاری فرار مالیاتی است (پایگاه رسمی سازمان امور مالیاتی).

www.SID.ir

Archive of SID

افزون بر این مطابق قانون، مرتکبان جرایم مالیاتی حسب مورد به مجازات‌های درجهٔ ششم محکوم می‌شوند که عبارت است از: حبس بیش از شش ماه تا دو سال؛ جزای نقدی بیش از بیست تا هشتاد میلیون ریال؛ محرومیت و انتشار حکم قطعی آنها در رسانه‌های عمومی (قانون مجازات اسلامی، ماده۱۹).

الگوی مالیاتی رسول اکرمﷺ در صدر اسلام، حتی فراتر از الگوهای تمکین داوطلبانهٔ امروزی و رایج در کشورهای غربی است؛ زیرا هرچند نام الگوهای امروزی «تمکین داوطلبانه» نهاده شده و براساس خوداظهاری مؤدی عمل می‌کنند؛ اما در آنها حسابرسی تصادفی و جریمه‌های سنگین برای متخلفان نیز در نظر گرفته می‌شود (حاج‌محمدی و آقایی،۱۳۹۰، ص ۳۸). با حرکت به‌سمت الگوی مالیاتی رسول اکرمﷺ ـ که در واقع با فرهنگ‌سازی و از میان برداشتن تضاد منافع میان حکومت و بخش خصوصی انجام می‌پذیرد، می‌توان علاوه بر تغییر رویکرد اساسی به دریافت مالیات در ایران، مشکلاتی چون تضاد منافع میان حاکمیت و ملت، فرار مالیاتی و افزایش هزینه‌های جمع‌آوری مالیات را بهبود بخشید.

معین بودن موارد هزینه کرد مالیات

در نظام مالیات‌ستانی رسول اکرمﷺ موارد مصرف هر نوع مالیات کاملاً مشخص بود. همچنین مصرف هریک از این مالیات‌ها در مورد مصرف خود، قابل رصد توسط مسلمانان بود. در مورد زکات، علاوه بر اینکه کارگزاران زکات از طرف رسول‌اللهﷺ به جمع‌آوری زکات می‌پرداختند، هریک از مؤدیان زکات نیز خود می‌توانستند در موارد هشت‌گانهٔ آن ـ که در آیهٔ ۶۰ سورهٔ «توبه» معین شده بود ـ زکات را به مصرف برسانند. از این هشت مورد، پنج مورد آن (فقرا، مساکین، برده‌ها، بدهکاران و درراه‌ماندگان)، شامل کمک‌های تأمین اجتماعی بود. سه مورد دیگر آن شامل تألیف قلوب (هزینه‌های فرهنگی)، هزینهٔ عاملان جمع‌آوری و امور عام‌المنفعه است. عاملان جمع‌آوری زکات نیز موظف بودند پس از جمع‌آوری آن از هر منطقه، آن را در همان سرزمین هزینه کنند. بنابراین هزینه‌کرد زکات توسط حکومت اسلامی در مقابل چشمان مسلمانان صورت می‌پذیرفت.

غنائم جنگی و همچنین فدیهٔ اسیران نیز در راه تهیه سازوبرگ و اسلحه و زره نظامی مصرف می‌شد. رسول‌اللهﷺ در مقاطع مختلفی اقدام به این کار کردند؛ از جمله پس از غزوهٔ *بنی‌نضیر*، سلاح‌هایی که به دست رسول خداﷺ افتاد، پنجاه زره، پنجاه کلاه‌خود و ۳۴۰ قبضه شمشیر بود. این اموال از بنی‌نضیر، مخصوص پیامبرﷺ بود که آن را برای جنگ‌ها و هزینه‌های عمومی انبار کرد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۲، ۵۷).

پیامبر اکرمﷺ در جریان جنگ با یهود بنی‌قریظه که در سال چهارم هجری اتفاق افتاد، *سعدبن زید انصاری* را مأمور کرد تا تعدادی از اسیران بنی‌قریظه را به صحرای نجد برده و در آنجا بفروشد و از درآمد آن اسب و سلاح بخرد (ابن‌هشام، ۱۳۷۰، ج۲، ص۱۸۲). رسول‌اللهﷺ هنگامی که عده‌ای از اصحاب را به سریه‌ای اعزام می‌کرد، از هزینهٔ لباس آذوقهٔ آنها پرداخت می‌کرد (ابن‌هشام، ۱۳۷۰، ج۲، ص ۴۰۸). ایشان پس از جنگ خیبر، مقدار زیادی از غنائم خیبر را به‌منظور ذخیره کردن برای پیشامدهای سخت کنار گذاشت (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۳۹).

www.SID.ir

این رویه در مالیات جزیه نیز توسط پیامبرﷺ رعایت می‌شد. از آنجاکه دریافت جزیه برای تأمین امنیت بود، از آن برای تأمین هزینه‌های دفاعی مسلمانان استفاده می‌شد. همان‌طورکه در بخش‌های قبل توضیح داده شد، مالیات جزیه برای هر فرد یک دینار در سال وضع شده بود. میزان تعیین‌شده برای این مالیات، به‌طور متوسط برابر با سرانهٔ هزینهٔ تأمین امنیت برای هر فرد بالغ بود. عملکرد رسول اکرمﷺ در مالیات جزیه، حتی برای غیرمسلمانان کاملاً شفاف بود. جزیه برای مورد آن مالیات، یعنی تأمین هزینهٔ امنیت یا هزینهٔ جنگ‌ها، مصرف می‌شد؛ برای مثال، رسول خداﷺ در عقد قراردادهای جزیه با غیرمسلمانان، قید کردند که در مواقع جنگ، سپاه مسلمانان بتواند از غیرمسلمانان امکاناتی نظامی دریافت کند. ایشان در قرارداد خود با مسیحیان نجران شرط کردند: «اگر در یمن جنگ باشد، سی اسب و سی زره و سی شتر عاریت دهند، و اگر از آن عاریت چیزی از میان رود، رسولان ضامن رد آن خواهند بود» (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۹۴).

بنابراین، در این الگوی مالیاتی، پیامبرﷺ هر نوع مالیات را به‌منظور خاصی از جامعه دریافت می‌کرد؛ مورد مصرف آن را آشکارا اعلام می‌کرد و با رعایت شفافیت کامل، مبالغ جمع‌آوری شده از آن منابع را به همان مصارف ازپیش‌تعیین‌شده می‌رساند. به تعبیری دیگر، نظام مالیاتی صدر اسلام بیشتر شبیه نظام دریافت عوارض بود. این در حالی است که در نظام مالیاتی جمهوری اسلامی ایران موارد مصرف مالیات‌های دریافت‌شده، به‌طور شفاف مشخص نیست. در این نظام مالیاتی منابع جمع‌آوری‌شده به خزانهٔ دولت واریز می‌شود. دولت نیز موظف نیست تا هزینه‌کرد مالیات‌ها را از دیگر منابع درآمدی غیرمالیاتی خود تمییز داده و تفکیک کند.

عدالت مالیاتی و رعایت حقوق فقرا

اصل عدالت مالیاتی، دیگر ویژگی نظام مالیاتی پیامبر اسلامﷺ در دوران حکومتشان بود. مطابق این اصل، رسول اکرمﷺ مالیات تصاعدی برای ثروتمندان وضع نکردند؛ بلکه بالعکس در زکات دام‌ها مالیات تنازلی وضع کردند. در وضع زکات بر غلات، درصورتی‌که با آب چاه صورت می‌پذیرفت، مالیات کمتر بود. بنابراین هرچه میزانِ کار انباشته در محصولات بیشتر بود، مالیات آنها کمتر اخذ می‌شد. همچنین میزان مالیات مقطوع که برای هر فرد مقدار آن ثابت و برابر یک صاع گندم (یا قوت غالب) به‌عنوان زکات فطره اخذ می‌شد، بسیار اندک و فقط سالی یک بار بود. موارد مصرف زکات فطره نیز همان موارد مصرف هشت‌گانهٔ زکات بود (مفید، ۱۴۱۳ق، ص۲۵۲).

رعایت حداقل معاش برای معافیت‌های مالیاتی، دیگر اصلی بود که رسول خداﷺ در مالیات‌های شرعی رعایت می‌کردند. جامعهٔ صدر اسلام از لحاظ اقتصادی دچار اختلاف طبقاتی بود. ثروتمندترین طبقه در تاریخ با نام طبقهٔ اشراف شناخته می‌شدند که در جای‌جای متون تاریخی و در قرآن کریم به ثروت فراوان آنها اشاره شده است: «بَل مَتّعتُ هؤلاءِ وءاباءَهُم حتّی جاءَهُم الحقّ ورسولٌ مُبین» (زخرف: ۲۹). دارایی این گروه نسبت به قشر متوسط جامعه بسیار زیاد بود. *صنعان بن امیه* در یک انبار خود یک‌صد زره نگهداری می‌کرد (ابن‌هشام، ۱۳۷۰، ج۲، ص۲۹۲) که قیمت هر زره چهارصد و ارزش مجموع آنها چهار هزار دینار بود(مجلسی، ۱۳۸۶، ج۴۳، ص ۱۱۳).

Archive of SID
www.SID.ir

Archive of SID

در منابع تاریخی از کسانی مانند عباس‌بن عبدالمطلب، عتبه‌بن ربیعه، حارث‌بن عامر طعیمه‌بن عدی، ابوالبختری بن‌هشام، حکیم‌بن حزام، نضربن حارث، ابوجهل، امیه‌بن خلف، نبیه و منبه فرزندان حجاج، سهیل‌بن عمرو، ابولهب عموی پیامبر، ابوسفیان‌بن حرب و عده‌ای دیگر، به‌عنوان ثروتمندان صدر اسلام نام برده شده است. آنها دارای بالاترین طبقهٔ درآمدی در آن زمان بودند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۶، ص ۷۲۳). با بررسی ثروت قشر متوسط جامعهٔ صدر اسلام و ارزیابی دارایی‌های طبقات مختلف، می‌توان اثبات کرد که با تقسیم جامعهٔ عصر نبوی از لحاظ درآمد و ثروت به چهار بخش، نصاب مالیات نقدین دینار و درهم، فقط شامل چارک اول و دوم درآمدی می‌شد. بنابراین این مالیات، نه‌تنها از طبقهٔ فقیر جامعه گرفته نمی‌شد، بلکه فقط شامل طبقهٔ مرفه جامعه می‌شد.

طبقهٔ فقیر آن دوره را می‌توان با محاسبهٔ خط فقر در صدر اسلام مشخص کرد. برای این منظور، ابتدا باید هزینهٔ حداقل معاش، یعنی هزینهٔ تأمین خوراک و پوشاک، را به‌دست آورد. با احتساب پانزده درهم برای هر کیلوگرم آرد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج۳، ص۱۴۰) و مصرف یک کیلوگرم آرد، به ازای هر فرد، هزینهٔ سالانهٔ تأمین نان گندم برای یک خانوادهٔ چهارنفره، برابر با ۲۲۰۰ دینار بود. با احتساب سایر هزینه‌ها همچون هزینهٔ پوشاک که اختلاف چندانی با هزینهٔ خوراک نداشته است (صدوق، ۱۳۷۷، ج۲، ص ۲۶۴)، خط فقر را می‌توان حدود سه هزار دینار در سال دانست. حال، زکات نقدین در صورتی واجب می‌شد که فرد علاوه بر این مقدار، چهل دینار را به‌عنوان پس انداز در طول یک سال نگهداری کند. بنابراین، طبیعتاً زکات به چارک سوم و چهارم درآمدی در صدر اسلام تعلق می‌گرفته است.

جدول ۳: محاسبه خط فقر در صدر اسلام

چارک‌های درآمدی در سال	درآمد در سال	برخی مستندات قیمت
چارک چهارم	بیش از ٤٠٠٠ دینار	قیمت یک‌صد زره آهنی صفوان‌بن امیه چهارهزار دینار که در طائف انبار شده بود (ابن‌هشام، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۲۹۲). دریافت سیصد شتر توسط صفوان‌بن امیه پس از نبرد حنین (کتانی، ۱۳۸٤، ص ۲٦۷). دریافت یک‌صد شتر توسط ابوسفیان، معاویه و حارث‌بن‌هشام بعد از واقعهٔ حنین (همان)
چارک سوم	۳۰۰۰ – ٤٠٠٠ دینار	قیمت یک زره آهنی: ٤٠٠ درهم قیمت یک شتر: ۱۵۰ درهم قیمت یک کیلو آرد گندم: ۱۵ درهم؛ و لذا مصرف سرانه در سال: ۵۵۰۰ درهم
چارک دوم	۲۰۰۰ – ۳۰۰۰ دینار	قیمت باغ مرکبات: ۱۲۰۰ دینار (دیلمی، ۱۳۷۷ ج۲، ص ۲۹)
چهارک اول	کمتر از ۲۰۰۰ دینار	درآمد سایر افراد عادی و متوسط پیراهن معمولی: دوازده درهم قیمت خانهٔ معمولی هزار درهم (همان، ص ۲۸)

(منبع: یافته‌های پژوهش)

در ایران معافیت‌های مالیاتی، چندان تناسبی با خط فقر ندارد. براساس مقررات جزء (۲) بند (الف) تبصرهٔ (۱۲) قانون بودجهٔ سال ۱۳۹۹ میزان معافیت مالیاتی حداقل، حقوق سه میلیون تومان است. به عبارت دیگر، افرادی که در سال مبلغ ۳۶ میلیون تومان یا کمتر از آن درآمد داشته باشند، مشمول معافیت مالیاتی خواهند شد. این در حالی است که خط فقر اعلام شده از سوی مراجع رسمی، ارقامی بیش از این مقدار است (ر.ک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۸). این بدان معنا است که در شمول معافیت‌های مالیاتی در ایران، خط فقر در نظر گرفته نمی‌شود. از این‌رو،

www.SID.ir

Archive of SID

حتی از افراد فقیر نیز مالیات دریافت حقوق و دستمزد اخذ می‌گردد. افزون بر این، براساس مطالعات انجام‌شدهٔ مرکز پژوهش‌های مجلس، وضعیت مالیات‌ستانی در کشور به‌گونه‌ای است که سهم ثروتمندان در کل مالیات پرداختی، نسبت به سایر اقشار درآمدی در ایران بسیار کم است (همان).

از نظر *کروگمن*، اقتصاددان برندهٔ جایزهٔ نوبل، دریافت مالیات کمتر از ثروتمندان باعث افزایش سرمایه‌گذاری و اشتغال نمی‌شود؛ زیرا بخش عمدهٔ درآمد ثروتمندان چندان مولد نیست و نقشی در افزایش تولید ملی ندارد. این فعالیت‌های شامل فعالیت در بازارهای مالی، خرید و فروش ملک، و خرده‌فروشی می‌شود (کروگمن، ۲۰۱۱).

به‌راحتی می‌توان با وضع برخی پایه‌های مالیاتی که تنها به افراد بسیار ثروتمند اصابت می‌کند یا سامان‌دهی و حذف برخی معافیت‌های مالیاتی که بیشتر به‌نفع اقشار مرفه و دهک‌های بالای درآمدی اعمال می‌شوند، ضمن افزایش درآمدهای مالیاتی، نظام مالیات‌ستانی کشور را به‌سمت عادلانه‌تر شدن هدایت کرد.

تنوع پایه‌های مالیاتی و انعطاف آنها در شرایط مختلف اقتصادی

در نظام مالیاتی صدر اسلام،پایه‌های مالیاتی متنوع و انعطاف‌پذیر بود. تأمین مخارج دولت در قالب مالیات‌هایی با اسامی متعدد و تحت عناوین متعدد انجام می‌شد. این تنوع پایه‌های مالیاتی در صدر اسلام، انعطاف‌پذیری تأمین مالی حکومت اسلامی را در شرایط متفاوت و دگرگون اقتصادی و سیاسی ضمانت می‌کرد. برای مثال، در سال‌های اولیهٔ هجرت رسول اکرمﷺ که اقتصاد به‌دلیل امنیت کمتر مسلمانان در خارج شهر، مبتنی بر کشاورزی بود، مالیات زکات بیشتر کاربرد داشت؛ اما در سال‌های پایانی حکومت پیامبرﷺ که تجارت رونق بیشتری گرفت و فتوحات مسلمانان توسعه یافت، خمس ارباح مکاسب و خراج، نقش پررنگ‌تری در تأمین مالی حکومت پیدا کرد (واقدی، ۱۴۰۹ق، ص۵۰۸).

در یک اقتصاد صنعتی و تجاری، میزان خمس، سهم بیشتری نسبت به سایر مالیات‌های اسلامی (مانند زکات) را به خود اختصاص می‌دهد. بنابراین، ویژگی مهم دیگر نظام مالیاتی در صدر اسلام این است که میزان مخارج حکومت، وابستگی به رونق و رکود اقتصادی بخش خصوصی در هر سال دارد و حجم آن به نحوی آیینه‌ای از فعالیت‌های بخش خصوصی است که با رونق اقتصاد، مخارج حکومت نیز به طور خودکار دچار گشایش می‌شود و در حالت رکود، حجم آن کاهش می‌یابد. در مقابل، نظام مالیاتی جمهوری اسلامی ایران از این الگو تبعیت نمی‌کند.

وابستگی اقتصاد ایران به درآمدهای نفتی و قیمت نفت موجب شده است که هرگاه درآمدهای نفتی تحت تأثیر مسائل بین‌المللی مانند تحریم، و کاهش قیمت کاهش می‌یابد، دولت با افزایش فشار مالیاتی، قصد تأمین منابع خود را دارد. برای مثال، در لایحهٔ بودجهٔ سال ۱۳۹۹ کل کشور، مالیات بر حقوق و دستمزد بخش خصوصی حدود سی درصد نسبت به سال قبل افزایش یافته است. این در حالی است که افزایش پایهٔ حقوق بخش خصوصی طبق مصوبهٔ شورای عالی کار، کمتر از این مقدار بوده است (لایحه بودجه ۹۹ کل کشور، بند الف تبصره۶).

www.SID.ir

نتیجه‌گیری

Archive of SID

نظام مالیاتی حکومت اسلامی در صدر اسلام در خدمت تأمین معاش و رفع نیازهای اساسی مسلمانان و همچنین گسترش عدالت اجتماعی بوده است. سیاست‌گذاری‌ها و تصمیم‌گیری‌های رسول اکرمﷺ در زمینه امور مالیاتی نیز در همین راستا ارزیابی می‌شود. ایشان از مالیات‌هایی همچون خمس، زکات، جزیه و خراج برای تأمین منابع بیت‌المال استفاده می‌کردند. این منابع برای تأمین نیازهای اساسی مسلمانان و ارتقای سطح معیشت آنها، هزینه می‌شد.

از جمله مولفه‌های اساسی در نظام مالیاتی رسول خداﷺ ، داوطلبانه بودن پرداخت مالیات، عبادی‌بودن مالیات، معین‌بودن موارد هزینه‌کرد مالیات، رعایت عدالت مالیاتی و تنوع پایه‌های مالیاتی است. این در حالی است که در نظام مالیاتی کنونی جمهوری اسلامی ایران، چنین مولفه‌هایی مورد توجه کامل قرار نگرفته است. در این زمینه مشکلاتی همچون عدم توجه کافی به فرهنگ‌سازی مالیاتی به چشم می‌خورد. ضعف دیگر نظام مالیاتی کشور، نبود نظام اولویت بندی در مخارج است که باعث سلب اعتماد مؤدیان مالیاتی و گسترش فرار مالیاتی می‌شود. از سوی دیگر، فشار نظام مالیاتی ایران، بیش از طبقهٔ مرفه، بر دهک‌های پایین درآمدی است؛ رویکردی که با سیاست‌های مالیاتی رسول خداﷺ ناسازگار است. در این زمینه پیشنهاد می‌شود که با ایجاد شفافیت و فرهنگ‌سازی مالیاتی، بار مالیاتی از دوش اقشار پایین برداشته و به طبقهٔ مرفه جامعه منتقل شود.

www.SID.ir

منابع

Archive of SID

ابن ابی‌الجمهور، محمد، ۱۴۰۳ق، ***عوالی اللئالی***، قم، سیدالشهداء.

ابن‌اثیر، علی‌بن محمد، ۱۴۰۹ق، ***أسد الغابة فی معرفة الصحابة***، بیروت، دارالفکر.

ابن‌حجر عسقلانی، احمدبن علی، ۱۴۱۵ق، ***الإصابة***، بیروت، دارالکتب العلمیه.

ابن‌سعد، محمد، ۱۴۱۰ق، ***الطبقات الکبری***، بیروت، دارالکتب العلمیه.

ابن‌سلام، قاسم، ۱۴۰۸ق، ***الأموال***، بیروت، دارالفکر.

ابن‌شبه بصری، ابوزید، ۱۳۸۰، ***تاریخ مدینه منوره***، تهران، مشعر.

ابن‌طقطقی، محمدبن علی، بی‌تا، ***الفخری***، دمشق، دار القلم العربی.

ابن‌عبدالبر، یوسف‌بن عبدالله، ۱۴۱۲ق، ***الاستیعاب***، بیروت، دارالجیل.

ابن‌هشام، عبدالملک‌بن، ۱۳۷۰، ***السیرة النبویه***، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

اجتهادی، ابوالقاسم، ۱۳۶۳، ***بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین: از آغاز تا پایان دوره امویان***، تهران، سروش.

برقی، احمدبن محمد، بی‌تا، ***المحاسن***، قم، دارالکتب الاسلامیه.

بلاذری، احمدبن یحیی، ۱۳۳۷، ***فتوح‌البلدان***، تهران، نقره.

پایگاه رسمی سازمان امور مالیاتی به نشانی: https://www.intamedia.ir

جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۸، ***گزارش رسمی روش محاسبه و برآورد خط فقر***، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس.

حاج‌محمدی، فرشته و الله‌محمد آقایی، ۱۳۹۰، «ارتقا تمکین داوطلبانه با کاهش هزینه‌های تمکین: رویکرد خدمات مودی»، ***پژوهنامه مالیات***، ش ۵۸، ص ۳۷-۵۰.

حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۲۴ق، ***وسائل الشیعه***، قم، مؤسسهٔ نشر اسلامی.

حکیمی، محمدرضا و دیگران، ۱۳۷۰، ***الحیات***، ترجمهٔ احمد آرام، قم، دلیل ما.

خزائی، زینب و مرجان یزدان‌پور، ۱۳۹۴، «مالیات‌های اسلامی و جایگاه آن در تأمین منابع مالی، مالیات‌های اسلامی و جایگاه آن در تأمین منابع مالی»، ***اقتصادی***، ش ۳و۴، ص ۸۹ـ۱۱۰.

دیلمی، حسن‌بن محمد، ۱۳۷۷، ***ارشاد القلوب***، تهران، اسلامیه.

سجادی، صادق، ۱۳۸۳، ***دایرة المعارف بزرگ اسلامی***، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

صدر، کاظم، ۱۳۷۵، ***اقتصاد صدر اسلام***، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

صدوق، محمدبن علی، ۱۳۶۳، ***من لایحضره الفقیه***، قم، دفتر نشر اسلامی.

ـــــ ، ۱۳۷۷، ***خصال***، تهران، کتابچی.

طبرسی، فضل‌بن حسن، ۱۴۰۸ق، ***مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن***، تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی، بیروت، دار المعرفه.

طوسی، محمدبن حسن، ۱۴۱۴ق، ***امالی***، قم، دارالثقافه.

قحف، منذر، ۲۰۰۴، ***السیاسات المالیه دورها و ضوابطها فی الاقتصاد اسلامی***، بیروت، دارالفکر.

کتانی، عبدالحی، ۱۳۸۴، ***تراتیب الاداریة***، ترجمه علیرضا ذکاوتی، تهران، سمت.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۸۷، ***الکافی***، تصحیح مهدی آیت‌اللهی، تهران، جهان آرا.

مجلسی، محمدباقر، ۱۳۸۶، ***بحارالانوار***، قم، اسلامیه.

مفید، محمدبن محمدبن نعمان، ۱۴۱۳ق، ***المقنعه***، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

منتظری مقدم، حامد، ۱۳۸۹، «شیوه‌های تقسیم بیت‌المال در صدر اسلام»، ***معرفت اقتصاد اسلامی***، ش ۲، ص ۱۳۷ـ۱۶۹.

نوری، میرزاحسین، ۱۴۰۸ق، ***مستدرک الوسائل***، قم، آل‌البیت.

www.SID.ir

واقدی، عمرو، ۱۴۰۹ق، ***المغازی***، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

Becker , G. S., 1968, "Crime and punishment: an economic approach", ***Journal of Political Economy***, **p 169-217.**

Britannica Encyclopedia, https://www.britannica.com/topic/Rosetta-Stone.

IMF Country Report, 2002, ***Islamic Republic of Iran: Report on the observation of Standards & Codes, Fiscal Transparency Module***, Washington, D. C.

Krugman, Paul, 2011, "We Are the 99.9%", ***The newyork Times*** , N. 24.

Ramkumar, V., & De Renzio, P., 2009, "Improving Budget Transparency and Accountability in Aid Dependent Countries: How Can Donors Help?", ***World Development***, p. 32- 75.

Archive of SID

www.SID.ir